

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

PROBLEMATIKA ZAŠTITE SPOMENIKA NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA U BOSNI I HERCEGOVINI

UVOD

Mnogobrojni su i raznovrsni spomenici Narodnooslobodilačkog rata. Još su, takoreći, svježe uspomene koje nas potsjećaju na teške dane okupacije naše zemlje, ali i na mnogobrojna herojska djela naših naroda u borbi za oslobođenje i socijalistički poredak. Preostali zidovi spaljenih ili bombardovanih zgrada, ostaci konstrukcija mostova ili drugih zdanja donedavno su nam predočavali sve one strahote koje smo preživjeli i napore koje smo učinili za vrijeme rata. Marljive ruke oduševljenih graditelja novog društva očistile se takve terene i na njima podižu nova zdanja — spomenike socijalističke izgradnje. Za koliko mnogo mjesta u selima, šumama, pećinama i planinama je vezano djelovanje organa Komunističke partije Jugoslavije, jedinica Narodnooslobodilačke vojske, narodnooslobodilačkih odbora, Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, Narodnog fronta, itd. Zna se gdje je sve boravio Vrhovni komandant drug Tito. Tamo i tamo su bile partizanske baze, ovdje i ondje partizanske bolnice, radionice oružja, tehnike, partizanske i vojne škole. Na ovome području ili mjestu odigrala se značajna borba u kojoj su junački pali ovi ili oni prvoborci ili narodni heroji, ali u kojoj je uništeno na stotine i hiljade fašista i kojom je oslobođen ovaj kraj. Ova partizanska groblja tako rječito govore o tome kako su naši narodi bili odlučni u borbi za svoju slobodu. Raznovrsno oružje, oteto od okupatora, ili izrađeno u vlastitim radionicama, razna vojna oprema, partizanska štampa, arhiva i drugi pisani materijal, fotosnimci, zastave i raznovrsni pokretni predmeti predstavljaju drugu skupinu dokumenata NOR. Pa i objekti ili predmeti koji su vezani za djelatnost neprijatelja imaju posebnu dokumentarnu vrijednost za proučavanje ovoga istoriskog perioda. To su samo neki općenito spomenuti spomenici bur-
nog Oslobođilačkog rata 1941—1945 godine. Svi

oni, bez obzira da li su nepokretni ili pokretni, od kakvog su materijala, gdje se nalaze i u kakvom su stanju danas, predstavljaju ne samo ubjedljive dokumente za proučavanje toga istoriskog perioda, nego kao živi svjedoci natčovječanskih napora i besprimjernih uspjeha u izvojevanju slobode i stvaranju novog, socijalističkog društva vrlo snažno, poučno i vaspitno djeluju na sve ljude. Oni su spomenici naše najnovije istorije, naše Narodne revolucije. A Narodna revolucija, neosporno, znači najsjajnije doba cjelokupne istorije naših naroda uopšte. Takvim spomenicima naše istorije dužni smo pokloniti svu moguću pažnju.

Neposredno poslije Oslobođenja doneseni su zakonski propisi o zaštiti istoriskih spomenika i osnovane su posebne ustanove za tu službu. Ubrzo se počelo raditi na prikupljanju pisanog i fotomaterijala, štampe, oružja i drugih spomenika NOR. U tim poslovima najviše aktivnosti su pokazale organizacije Saveza boraca NOR i NF, odnosno SSRN, do osnivanja posebnih odjeljenja NOR u različajnim (kompleksnim) muzejima, ili pak do osnivanja specijalnih i memorijalnih muzeja sa tematikom iz NOR. Naročitu aktivnost oko sakupljanja takvog materijala razvila je JNA. Tako je ubrzo došlo do osnivanja Muzeja JNA i Vojnog instituta u Beogradu. Posebnu službu oko prikupljanja i publikovanja arhivske i istoriske građe iz NOR organizirali su centralni komiteti KP pojedinih republika, kao i CK KPJ u Beogradu. To sve govori o brizi koja je posvećivana spomenicima NOR. Međutim, i pored svega toga, općenito se može reći da je mnogo spomenika propalo, kao i da su mnogi danas ugroženi. Ako bismo analizirali naš dosadašnji odnos prema ovim spomenicima, došli bismo do zaključka da smo većini, prvenstveno pokretnih spomenika, prišli zdušno i da je bilo dosta dobronamjernih aktivnosti, ali da je, s druge strane, bilo dosta nestručnosti u tim

poslovima, posebno da je bilo nedovoljno organizovanih pojedinih akcija, da je nedostajalo sistema, a i koordinacije svih zainteresovanih faktora. Takav odnos je donekle i razumljiv — radilo se o sasvim novim spomenicima i sasvim novim poslovima. Nismo znali kakvo je stanovište trebalo zauzeti u ovome ili onome pogledu, nismo znali kako se čuvaju pojedini spomenici i materijali; za te poslove nismo imali stručnjaka. Trebalo je vremena da se steknu iskustva. Ali, nije to dovoljno; ima i naših propusta koje treba priznati.

Još nije kasno da se na ovome području naše kulturne djelatnosti mnoge greške isprave, odnosno da se poslovi solidno, planski i koordinirano orga-

nizuju i obavljaju tako da se u doglednom vremenskom periodu postignu mnogo veći rezultati. Možda je, upravo, vrijeme da se učini osvrt na dosadašnji rad u tome pogledu i na temelju stečenih iskustava stvori novi, perspektivni plan rada. U tome cilju želim da se u ovome članku osvrnem na problematiku zaštite spomenika NOR. Ta je problematika obimna i trebalo bi je zahvatiti sa nekoliko stanovišta. Ovog puta mogu izložiti samo stav konzervatora iz aspekta Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH. Pritome imam u vidu prvenstveno problematiku spomenika na terenu Bosne i Hercegovine.

DOSADAŠNJI ODNOS PREMA SPOMENICIMA NOR

U staroj Jugoslaviji nije bilo organizovane službe zaštite spomenika kulture, niti zakona koji bi takvu materiju regulisao. Zakoni o zaštiti kulturno-istorijskih i umjetničkih spomenika su doneseni od 1945—1947 godine. U vezi s tim formirane su i posebne ustanove — zavodi. Zbog toga što nije bilo tradicije, iskustva, stručnjaka, a ni materijalnih sredstava (u prvim godinama poslije Oslobođenja bilo je mnogo drugih neriješenih pitanja kojima je trebalo prvenstveno posvetiti pažnju) služba zaštite spomenika kulture se sporo učvršćavala. Ona ni do danas nije obuhvatila sva potrebna područja. Tako je i područje zaštite spomenika NOR dosta trpjelo. Za te poslove nije bilo posebnih referenata u zavodima i ti poslovi su se više prepuštali drugima: Savezu boraca NOR, SSRN, muzejima NR, narodnim odborima, itd. Takvom stanju doprinosilo je i to što se u zakonima o zaštiti spomenika nijesu naročito isticali a ni spominjali uopšte spomenici NOR, pa su neki, možda, smatrali da će se donijeti posebni propisi za tu vrstu poslova. Međutim, trebalo je propise i poslove zaštite odmah protegnuti i na ove spomenike, koji nisu ništa drugo nego istorijski spomenici.

Najbolje stanje je vladalo u NR Sloveniji. Tamo je još za vrijeme rata organizovana zaštita kulturne baštine. Zakon Slovenije izričito navodi spomenike NOB. U Zavodu je 1949 godine postavljen referent koji je koordinirao rad za Savezom boraca i Muzejom NOB koji su imali prilično materijalnih sredstava i podrške kod mjerodavnih faktora. U toj Republici je do danas relativno vrlo mnogo učinjeno — obavljena je solidna evidencija spomenika, sakupljeno dosta pokretnog materijala, a na terenu spaseni, očuvani, konzervirani, odnosno restaurirani ili rekonstruirani brojni nepokretni spomenici — baze, bolnice, tehnike, štamparije itd. Tako su konzervirani-restaurirani: bolnica Zgornji Hrastnik i Jelen-Dol (sa 16 objekata), bolnica »Franja« (sa 11 objekata), Baza 20 (sa 32

objekta), štamparija »Slovenija« na Vojskom i tehnika »Krn« blizu Tolmina, štamparija Toneta Tomšiča u Ljubljani, »Sv. Urh« kod Ljubljane, itd. Pored čisto konzervatorskih poslova, u Sloveniji je (pomoću Saveza boraca i drugih ustanova) u čast NOR podignuto 320 novih spomenika, većinom skulptura, i sa preko 660 spomen-ploča obilježena su važnija mjesta i objekti iz NOR. Uzorno je uređeno više partizanskih groblja.

U drugim republikama se mnogo manje uradilo. U NR Srbiji, u Autonomnoj pokrajini Vojvodini i Kosmetu dosada je specijalno zaštićeno 38 nepokretnih spomenika. To su pretežno rodne kuće narodnih heroja, ruševine partizanskih bolnica i zgrade u kojima su se održali važniji politički sastanci i u kojima se zadržavao Vrhovni štab. Čuvanje ovih spomenika je povjereno narodnim odborima. U Makedoniji je briga za spomenike NOR bila skoro isključivo stvar organizacija Saveza boraca. Savez boraca vodi računa o postavljanju spomen-ploča na važnija mjesta iz NOR, kao i o podizanju novih spomenika. Nije poznato da li je i šta zaštićeno rješenjima Zavoda i da li je i šta konzervirano. Zavod Dalmacije je najviše radio na evidenciji spomenika. Zaštićena su 4 bunkera, nekoliko zgrada vezanih za najvažnije sastanke KP, Špilja na otoku Visu gdje je zasjedao Vrhovni štab (danas se pretvara u muzej). Pomagao je u obilježavanju istorijskih mjesta spomen-pločama i kod formiranja Muzeja NOR u Splitu. I u ostalim krajevima Hrvatske još se vrši evidencija, ali taj proces traje dosta sporo. Do kraja 1955 godine Zavod je zaštitio 30 spomenika, ali on nad njima nema pregleda. Nije mi poznato stanje u Crnoj Gori.

U našoj Republici također se uradilo malo. Za razliku od drugih zavoda, Zavod BiH od 1954 godine ima svog referenta za zaštitu spomenika NOR (sada ga ni Slovenija nema). Ranijih godina Zavod, zbog nedostatka stručnog kadra, materijalnih sredstava, a i drugih objektivnih razloga, nije mo-

gao da razvije svoje djelovanje ni na drugim sektorima, pa, prema tome, ni na sektoru zaštite spomenika NOR. Posljednjih godina Zavod ima uslove za širi i kvalitetniji rad. Njegov posao na ovome sektoru bio je usredsređen na popis spomeničkog fonda, na administrativno-pravnu zaštitu kapitalnih spomenika te na nastojanja da preduzme nekoliko većih konzervatorskih zahvata. Podaci su prikupljeni putem organizacija Saveza boraca, narodnih odbora i ličnim obilascima terena. Dosada su sakupljeni podaci skoro sa čitavog teritorija, ali se oni moraju popunjavati, provjeravati i sređivati. Specijalno je zaštićeno 40 spomenika koji su vezani za djelatnost CK KPJ, Vrhovnog štaba i druga Tita, AVNOJ-a i ZAVNO BiH-a i veće vojne i druge događaje. U vezi s poslovima održavanja spomenika Zavod je obnovio porušeni manastirski konak u Šekovićima, kao važan spomenik NOR, i već 2 godine radi na konzervaciji i restauraciji starog grada i zamka u Ostrošcu kod Cazina. Planirani su bili i radovi na još nekim spomenicima, kao, na pr., na crkvenoj zgradi u Kladaši, gdje je poubijano i poklano oko 1500 nevinih ljudi, zatim na poznatoj partizanskoj tehnicu u Mostaru, ali se to nije moglo obaviti zbog nedostatka materijalnih sredstava. U svom radu Zavod je imao dosta teškoća i pitanja, čija rješenja nisu ovisila samo od njega. On je u više mahova davao inicijativu da se poslovi koordiniraju sa drugim zainteresovanim ustanovama i iznosio na rješavanje neka zajednička pitanja. Tako je izradio i jedan referat za konferenciju koju je sazvao Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu NR BiH. Međutim, drugi problemi su tada bili još aktueliniji tako da je diskutovanje i rješavanje ove problematike odgođeno. U međuvremenu ostvarena je dobra saradnja sa Muzejom NR, a formirano je i jedno tijelo za koordinaciju poslova Zavoda, Muzeja, Saveza boraca i Istoriskog odjeljenja CK KP i BiH. U posljednje vrijeme poslovi dosta dobro napreduju, ali se ne može pristupiti mnogim nužnim akcijama konzerviranja i restauriranja dok narodni odbori i Izvršni vijeće NR BiH ne osiguraju u tu svrhu predložena materijalna sredstva. U poslovima obilježavanja istorijskih mjesta i podizanja novih spomenika Zavod nije učestvovao; istina, on nije ni pozivan na učešće, ali nije ni sam našao načina da se uklopi u tu aktivnost.

U svemu ovome važna je i uloga i odnos muzeja NOR prema zaštiti ove vrste spomenika, pa bi i to trebalo osvijetliti. Nažalost, naša stručna muzejska štampa, takoreći, uopšte se ne bavi takvim pitanjima, pa su podaci koje sam pribilježio sa naših sastanaka i konferencija nepotpuni. Osim toga, u radu tih ustanova dominira sasvim druga problematika koja bi se mogla zasebno rješavati. Do 1954 godine u FNRJ bilo je ukupno 20 samostalnih muzeja i preko 60 odjeljenja NOR u zavičajnim (kompleksnim) muzejima. Osim toga, bila

su u procesu formiranja još 3 samostalna muzeja i oko 30 odjeljenja u zavičajnim muzejima. Najveći broj samostalnih muzeja (uključivši tu i one memorijalne i specijalne) nalazi se u Hrvatskoj i Sloveniji. U našoj Republici postoje 4 samostalna muzeja: u Sarajevu, Jajcu, Bihaću i Mrkonjić-Gradu, i 7 odjeljenja NOR u zavičajnim muzejima u Mostaru, Banjoj Luci, Tuzli, Prijedoru, Visokom, Travniku i Sarajevu. Planirano je formiranje memorijalnih muzeja u Drvaru, Foči i Bos. Petrovcu. Djelovanje ovih muzeja dosada se uglavnom ogledalo u sakupljanju materijala, pretežno arhivske građe, i u povremenom izlaganju toga materijala. U svom radu najviše je učinio centralni muzej — Muzej NR u Sarajevu, jer drugi muzeji vrlo slabo stoje sa stručnim kadrom, prostorijama i materijalnim sredstvima. Svi muzeji u zemlji, pa tako i u BiH imaju dosta teškoća u radu, a ima i dosta neriješenih osnovnih, uglavnom organizacionih pitanja, koja otežavaju njihov razvitak. Među teškoćama se ističu one materijalne naravi: smještaj i stručni kadar. Zbog nedovoljne koordinacije u radu ovih ustanova dolazi do neželjenih sukoba oko podjele muzejskog materijala. Nije riješeno ni pitanje mreže, ni terenske nadležnosti pojedinih muzeja. I nazivi ovih muzeja su vrlo različiti, neujednačeni. Tematske strukture još nisu dobro proučene, izložbe su često nekritički postavljene i nije se pristupilo sistematskoj naučnoj obradi prikupljenog materijala. Jedno vrlo važno pitanje — konzervacija prikupljenih materijala, a naročito arhivalija — nije još riješeno, zbog čega mnogi dragocjeni materijali propadaju. Uopšte, čini mi se, da ove ustanove, osim iznimaka, koje su nam toliko potrebne i koje su, besumnje, vrlo važne, nisu još našle svoje pravo mjesto, nije im određen status i nijesu još regulisale osnovne uslove svoje egzistencije.

Iz svega što nam je poznato u našem dosadašnjem odnosu prema zaštiti spomenika NOR moglo bi se rezimirajući reći: Iako je bilo lijepih pojedinačnih uspjeha, općenito, oni nas ne mogu zadovoljiti. Pred velikim zadacima mi se nismo dovoljno snašli. Nismo stvari kompleksno zahvatili, nismo se blagovremeno pobrinuli za kadar i materijalna sredstva. Nije bilo dovoljno plana i koordinacije u našim akcijama, a ni sada nam nije jasno kako treba organizovati sve poslove. Posebno, služba zaštite kulturno-istorijskih spomenika je u velikom zakašnjenju sa svojim učešćem. Sada postoji svijest o potrebi našeg ozbiljnijeg zahvata. I poteškoća smo svjesni, ali se s njima moramo uhvatiti u koštac. Problematika je vrlo obimna i može se rješavati samo uz učešće svih zainteresovanih faktora. Iako postoje neujednačena gledišta o funkciji zavoda za zaštitu spomenika kulture u radu na području zaštite spomenika NOR u širem smislu riječi, meni se čini da zavodi ovdje imaju vrlo važnu, da ne kažem najvažniju i najodgovorniju funkciju.

VAŽNIJE KONFERENCIJE I SAVJETOVANJA

Nekoliko godina iza Oslobođenja u svim republikama su formirana muzejsko-konzervatorska društva, a u decembru 1950 godine formiran je Savez ovih društava sa sjedištem u Beogradu. U problematici rada Saveza pojavila su se i mnoga pitanja muzeja i zaštite spomenika NOR. Nepostojanje saveznog organa koji bi koordinirao i usmjeravao rad u okviru FNRJ, a dosljedno tome ni takvih republičkih organa, tražilo je da se Savez i društva muzealaca i konzervatora tu aktiviraju. Na poziv Saveza, u novembru 1953 god. u Beogradu je održano jedno međurepubličko savjetovanje na kojem su, pored muzealaca i konzervatora, bili prisutni i predstavnici Saveza boraca NOR, Istoriskog odjeljenja CK KPJ i Odbora za obilježavanje istoriskih mjesta iz NOR. Na ovom savjetovanju istaknuti su mnogi problemi koji tada nisu mogli biti riješeni. Doneseni su zaključci od 13 tačaka koji se uglavnom odnose na rad muzeja. Jedna, trinaesta tačka, govori o službi zaštite spomenika NOR na terenu. Konzervatorski zavodi treba da se u punoj mjeri angažuju u zaštiti spomenika NOR na terenu; u tom cilju nastojati da se u svim zavodima postave referenti za te poslove; republički muzeji NOB i odjeljenja NOB u zavičajnim muzejima, uz saradnju organizacija Saveza boraca i lokalnih organa narodnih vlasti pomoći će zavodima u radu na ostvarenju evidencije spomenika NOR na terenu kako bi se što prije mogla sprovesti administrativna zaštita; samo čuvanje spomenika trebalo bi povjeriti muzejima i počasnim konzervatorima na terenu, a tamo gdje ovih nema tražiti angažovanje organizacija Saveza boraca, ili samo u tu svrhu odrediti počasne konzervatore; radi uspješnijeg rješavanja zajedničkih problema svih muzeja NOR riješeno je da se formira jedno koordinaciono tijelo za čitavu Jugoslaviju u kojem će biti zastupljeni svi zainteresovani faktori; ovo tijelo trebalo bi da u prvoj polovini 1954 godine organizuje stručni sastanak delegata svih muzeja i organa zaštite spomenika u Ljubljani koji bi riješio neke zajedničke osnovne probleme.

U vezi s ovim zaključcima formirano je predviđeno koordinaciono tijelo u obliku Sekcije za NOB muzeje i spomenike pri Upravi Saveza muzejsko-konzervatorskih društava FNRJ, koja je organizovala savjetovanje u Ljubljani, ali ne u prvoj polovini 1954 godine nego tek godinu i po dana kasnije, tj. u avgustu 1955 godine. Ovo savjetovanje je trajalo 5 dana, uključujući u to brojne izlete i razgledanja muzeja i spomenika na terenu Slovenije. Na savjetovanju su, opet, u velikoj mjeri dominirala muzejska pitanja, dok je problematika zaštite spomenika na terenu, ne računajući tu posjete spomenicima Slovenije, samo ovlaš dodirnuti. Istina, za to snose krivicu i sami konzervatori koji su na ovome savjetovanju bili veoma malo zastupljeni. (Iz NR Srbije, Makedonije i Crne

Gore, na pr., nije bio nijedan konzervator.) Diskusija se više odnosila na pitanja organizacione prirode. Stručna pitanja nisu prodiskutovana. Osjećalo se da se većina prisutnih nije spremila za takve diskusije. Za rješavanja takvih i složenijih pitanja predlagano je formiranje posebnih komisija koje bi, uz rukovodstvo Sekcije, kasnije tu materiju razrađivale. Karakteristično je, napr., da u vezi sa dva referata, koji su se odnosili na vrlo aktuelne probleme — O čuvanju, konzerviranju i restauriranju arhivskog i foto-materijala i štampe i o razornom djelovanju sunčeve svjetlosti na muzejske objekte — nije bilo diskutovano. Dvije tačke donesenih zaključaka na ovom savjetovanju odnose se na zaštitu spomenika. Konstatovano je da ni u jednoj republici, osim u Sloveniji, nije posvećeno dovoljno pažnje zaštiti spomenika NR na terenu, da u većini republika još ne postoje ni približno potpune evidencije tih spomenika i da je nužno da se odmah pristupi evidenciji spomenika i izradi topografije, a na osnovu toga da se izvrše pravna zaštita i tehnički konzervatorski zahvati gdje je to potrebno. Pri konzerviranju dati prioritet objektima koji su najznačajniji i najugroženiji. Apeluje se na organe narodnih vlasti da se u svakoj republici stvori radno mjesto referenta za zaštitu spomenika NR bilo u zavodima, bilo u muzejima Narodne revolucije. Na ovoj evidenciji potrebno je da svi zavičajni muzeji pruže pomoć na svome terenu i da neprekidnu kontrolu o stanju i održavanju ovih spomenika shvate i kao svoju dužnost. Prava i potpuna evidencija i zaštita ovih spomenika biće moguća ako se ukaže i široka pomoć društvenih organizacija, naročito Saveza boraca i organa narodnih vlasti, pa se apelira na ove da pomognu u ovome poslu kako bi se što prije spasilo ono što je ugroženo. U vezi s ovim, ispoljen je i zahtjev da se u novi Zakon o zaštiti unesu preciznije odredbe o zaštiti spomenika NR, naročito da se preciziraju dužnosti zavoda za zaštitu spomenika i organa narodnih vlasti u tome pogledu. Isto tako je konstatovan akutan problem konzerviranja arhivalija, štampe i fotografija, kao dokumentarnog materijala iz NOR, pa se traži hitno osposobljavanje stručnjaka putem kurseva.

Na poziv Sekcije Saveza muzejsko-konzervatorskih društava FNRJ, a na osnovu zaključaka iz Ljubljane, u novembru 1955 g. održana je konferencija, sa manjim brojem delegata iz svih republika, o pitanju inventariziranja i katalogiziranja arhivske i uopšte dokumentarne građe u muzejima NOB. Na ovome sastanku su prodiskutovana sva pitanja u vezi s predmetom i postignut je dogovor o principima i metodama toga inventariziranja i katalogiziranja. Zagrebački sastanak se, dakle, odnosio na jedno uže, ali vrlo važno i aktuelno pitanje u radu muzeja NOB.

NAJVAŽNIJI PROBLEMI ZAŠTITE SPOMENIKA NOR

Iz naprijed izloženoga nazire se slika stanja spomeničkog fonda i našeg dosadašnjeg odnosa prema ovome fondu, a iz toga i slika problema zaštite ove vrste spomenika. Pokušaću da ovdje iznesem i objasnim osnovne i glavne aktuelne probleme. Nastojću da se više zadržavam na problemima naše Republike. Gdje god mi je to moguće, daću i prijedloge kako bi trebalo da se oni rješavaju.

Prije svega, moramo konstatovati da kod mnogih stručnjaka i ljudi koji se bave poslovima zaštite spomenika NOB ne postoji jasan ili potpun pojam spomenika. Šta je to spomenik NOB, kakva svojstva bi trebalo da ima ono što hoćemo da nazovemo spomenikom NOB? Zbog različitog gledanja na to, zbog različitog definiranja spomenika proizlaze i naši različiti odnosi i postupci prema njima. To sve pretstavlja jedan od glavnih problema službe zaštite spomenika. Svi ćemo se složiti da spomenik mora da pretstavlja dokumenat o NOB — to je njegov najvažniji osnovni atribut. I to, da on može biti pokretan ili nepokretan predmet, također je jasno. Možda je dovoljno i svojstvo da predmet samo potsjeća na događaje iz NOB ili da stvara raspoloženje ili aktivan odnos o NOB, pa da se smatra spomenikom, itd. Mogla bi se postaviti još neka pitanja. Sva ova pitanja bi se morala zajednički raspravljati i morali bismo nastojati da naša gledišta u ocjeni spomeničkih svojstava što više izjednačimo. Napr., da li rodne kuće narodnih heroja treba smatrati takvim spomenicima, kako tretirati neprijateljske bunkere ili mjesta teških fašističkih zločinštava, da li i likovne spomenike, podignute u čast NOB, treba smatrati spomenicima NOB i slično. U nekim republikama se rodne kuće narodnih heroja odreda zaštićuju, a u nekima o tome nisu mnogo mislili. Mi u BiH smo zaštitili nekoliko takvih kuća, ali nismo jedinstveni u gledanju na ovu vrstu spomenika. Narodni heroji su redovno siromašni seljaci i radnici. Dobro bi bilo da se vidi iz kakve sredine i odakle su ovi titani naše NOB potekli. U perspektivi, ove kuće, ili barem neke od njih mogu i da prerastu u memorijalne muzeje. To su, otprilike, razlozi koji bi govorili za specijalnu zaštitu ovih objekata. Ali, broj narodnih heroja nije malen, a možda će biti još i veći. Akt specijalne zaštite donosi prilično velike obaveze i brige, naročito one materijalne prirode, jer se redovno radi o privatnim vlasnicima koji zato što je kuća pod zaštitom iznuđuju od države razne beneficije. To su, opet, razlozi koji govore protiv zaštite. Ja, napr., mislim da bi bilo dovoljno ako ovakve objekte obilježimo spomen-pločama, ako o njima zabilježimo osnovne podatke i uzmemo fotosnimke, a da nije nužno da ih specijalno zaštićavamo i održavamo pod svaku cijenu. Dalje, u Sloveniji je više neprijateljskih bunkera zaštićeno,

a mi u BiH to nismo činili, nego smo pustili da se oni ruše. Tako isto, ako je zloglasni Jasenovački logor zaista važan spomenik iz NOB, zašto se, onda, dozvolilo da se on sravnja sa zemljom i da danas, kada postoji ozbiljna misao o njegovoj obnovi u vidu obilježavanja i djelomične restauracije, moramo činiti mnogo više materijalnih izdataka, nego što je za to bilo potrebno prije nekoliko godina?

Narodnooslobodilački rat je trajao od 1941 do 1945 godine i spomenici toga perioda se smatraju spomenicima NOR ili NOB. Međutim, NOB nije stihijski nastala, ona ima svoje uzroke, povode — pripremu koja je duže trajala. Ona je dio Narodne revolucije koju ne možemo odvajati od djelovanja Komunističke partije Jugoslavije prije rata, od radničkog pokreta u našim zemljama, a tako isto ni od perioda izgradnje socijalističkog društva poslije Oslobođenja. Nije pravilno da u spomenike naše nove istorije ubrajamo samo one iz perioda 1941—1945, dakle, samo one koji pripadaju NOB, nego zakonske propise o zaštiti i naše aktivnosti moramo proširiti na mnogo širi vremenski raspon. Ako se slažemo s ovakvim gledištem, onda je nužno odrediti taj vremenski raspon; da li početi od 1937 godine, ili 1919 godine, ili možda ići još dalje? Ja mislim da bi se trebalo orijentirati na šire razdoblje. Čini mi se da najviše ima razloga stav da se počne od 1919 godine.

U vezi s ovim je vezano i pitanje naziva ove vrste spomenika, a i ustanova koje se time bave. Proširujući ovu aktivnost na mnogo veće vremensko razdoblje, mi se stvarno bavimo evidencijom, zaštitom i proučavanjem ne samo spomenika NOR, nego evidencijom, zaštitom i proučavanjem spomenika NR, pa ih tim opštim imenom treba ot-sada i nazivati. Iz tih razloga trebalo bi mijenjati i imena muzeja, kako onih u centrima republika, tako i onih pokrajinskih, odnosno odjeljenja u kompleksnim muzejima, osim ako se ne radi o specijalnim muzejima. Dakle, ne Muzej NOB, nego Muzej NR, i ne Odjeljenje NOB, nego Odjeljenje NR.

Plediram za upotrebu ovoga termina — Narodne revolucije — iako mi se čini da bi se čak ovi spomenici mogli nazivati samo — spomenici naše novije istorije. To mislim da je potrebno prosto radi toga da se pogrešno gledanje, koje se ponekad ispoljava i kod nekih istoričara, ispravi. Naime, ponekad NR se prikazuje tako kao da je ona nešto sasvim posebno, kao da je van istorije naših naroda. Čak neki kažu da je to politika, a ne istorija. To je sasvim pogrešno tretiranje naše NR. Ona, zapravo, ne može biti i nije ništa drugo nego dio opšte istorije naših naroda, naša najnovija istorija koja je umnogome nova i drugačija od ranije, ali koja ima svoje potpuno logično mjesto i opravdanje.

Ima nejasnosti i u podjeli poslova među zainteresovanim faktorima. Dosada su na prikupljanju pokretnih spomenika, naročito knjiškog materijala, uglavnom radile ekipe SSRN i Saveza boraca. U tom pogledu su se, naročito posljednjih godina, aktivizirale i ekipe muzeja. Kako dalje regulisati ovaj posao, jer sigurno je da na terenu još ima mnogo takvog materijala? Trebalo bi da postoje i neki principi o podjeli toga materijala. Nije svejedno kome će se on povjeriti na čuvanje. Da li se može tolerisati praksa da predmet pripadne onoj ustanovi koja ga prva pronađe, ili čijim troškom se pronađe, odnosno otkupi, bez obzira na teritorij, na značaj predmeta kao spomenika i na druge okolnosti — kako to neki misle? (Slučaj spora između dva muzeja o tenku u Drvaru, rekvizitima jedne partizanske bolnice u Podgrmeču, štampariji iz I zasjedanja AVNOJ-a i dr.). Ko je nadležan da u slučaju spora konačno odluči kome će pripasti ovaj ili onaj novopronađeni spomenik? Da li tu i kakvu ingerenciju ima Zavod za zaštitu spomenika kulture koji po Zakonu o zaštiti spomenika odlučuje gdje će se, napr., pronađeni arheološki spomenici pohraniti na čuvanje? Ili bi za spomenike ove vrste trebalo drugačije ovo pitanje regulisati? Interesantan je ovaj primjer: Ekipa Vojnog muzeja iz Beograda došla je u Čajniče, i turski top, koji je nekada bio u Gradu Samoboru, a koji je od strane Zavoda već davno evidentiran i specijalnim rješenjem stavljen pod zaštitu države, uzela i odnijela u Beograd. Sličnih slučajeva bilo je još. To sve govori o tome da postoji problem nadležnosti i podjelle poslova na ovome sektoru. U taj problem ulazi i pitanje prava prvootkupa spomenika iz privatnog vlasništva kao i još neka druga, pitanja. Kada se radi o poslovima zaštite, onda tu ima više još neriješenih pitanja: čija je dužnost da vrši evidenciju spomenika, da li i gdje ona treba da bude skoncentrisana, ko treba da ocijeni da li je i u kojem stepenu neki nepokretni spomenik ugrožen, ko je dužan da vodi neposrednu brigu o njegovom čuvanju, ko da obezbijedi materijalna sredstva za opravke, odnosno konzervatorsko-restauratorske zahvate na tim spomenicima? Neke nejasnosti u podjeli i kompetenciji poslova dolaze i otuda što ne postoje uopšte potrebni zakonski propisi ili što oni nisu potpuni i precizni, a neke opet otuda što postojeći propisi nisu međusobno usklađeni.

Novi spomenici, tj. oni koji se u formi skulptorskih ili arhitektonskih rješenja podižu iza Oslobođenja u čast NOB, pretstavljaju poseban problem. Pohvalno je što se u mnogim našim mjestima osjeća želja i akcija da se nekom skulpturom obilježi uspomena na neki važniji događaj iz NOB, da se umjetničkim — likovnim jezikom izrazi kolektivna volja i odlučnost za borbu protiv ugnjetača, patnja i trpljenje nevinog naroda, tuga i ponos majki čiji su sinovi junački izginuli, ili nešto

drugo što karakteriše našu Revoluciju. Ima tu lijepih ostvarenja. Ima dosta pokušaja da se za ovu jedinstvenu tematiku nađu novi, ali adekvatni likovni izrazi. Možda će iz toga izrasti naš nov i poseban stil u ovoj vrsti umjetnosti. Ali u tome nastojanju se često ide predaleko, u krajnost. Podižu se takvi spomenici u velikom broju, u tome se žuri, poručioći angažuju one majstore koji im se znaju ponuditi, a ne prave skulptore-umjetnike, radovi se primaju bez žiriranja, ili u žiriu budu ljudi koji ne mogu pravilno da ocijene vrijednost djela, pa se dešava da takvi spomenici nemaju mnogo umjetničke vrijednosti, da su loše kopije nekih drugih spomenika, da su loše postavljeni, te da na gledaoce ne ostavljaju nikakav dublji utisak. Čak, neki, zbog loših osobina, postižu gotovo suprotan utisak. I u našoj Republici ima takvih spomenika. Držim da bi se što prije morala obaviti revizija svih spomenika o NOB, skulptura i arhitektura — one za koje se utvrdi da su neuspjeli trebalo bi ukloniti, a na njihova mjesta postepeno obezbijediti kvalitetne. Meni lično, u ovom vremenskom periodu, kada nemamo ili kada ne možemo očekivati skulptura zaista neosporno velikog umjetničkog kvaliteta, mnogo ubjedljivije djeluju takvi spomenici koji su dobro postavljeni samo grubo i jednostavno klesani komadi kamenja, sa možda malo teksta i — ništa drugo. Isto tako, mislim da spomenici u vidu spomen-škole, spomen-česme, spomen-puta, spomen-bolnice itd. dostojno i uspješno evociraju uspomene na NOB i ostvaruju velike savremene potrebe, pa bi se na ovakve trebalo više orijentirati. I spomen-ploče, koje se također u znatnom broju postavljaju na razne objekte koji su vezani za NOB i NR, mogli bismo donekle ubrojati u ovu vrstu spomenika. Nažalost, moramo priznati da smo i ovdje imali dosta propusta. Znatan broj spomen-ploča ni sadržajno ni jezički, a pogotovo likovno nije na visini, a ima ih koji upravo nakaradno izgledaju. U ovom pogledu se još više osjeća potreba temeljite revizije postavljenih spomen-ploča. Sva ova pitanja traže hitan dogovor svih koji su ovdje zainteresovani da se učinjene greške isprave i da se ubuduće one izbjegnu.

Otvoreno je i pitanje organizacije službe zaštite spomenika NR, osobito ako se ona posmatra u širem smislu — evidencija, proučavanje, administrativno-pravna zaštita, neposredni nadzor, čuvanje, konzervacija, restauracija, rekonstrukcija itd. Zavodi za zaštitu spomenika kulture, koji kao državne ustanove posluju po Zakonu i koji imaju svoj aparat, sredstva i drugo, nemaju posebne odsjeke ni referate za zaštitu spomenika NR, nego se izvjesni poslovi zaštite (djelomična evidencija i pravna zaštita) obavljaju usput, uz postojeće poslove Zavoda. Ranije sam spomenuo da je Slovenija imala referenta u Zavodu (sada je on u Muzeju NOB), a da sada jedino Bosna ima svog referenta u Zavodu. Po mom mišljenju nije moguće

poslove zaštite spomenika NR obavljati usput, bez referenta, a nije uopšte praktično da referent bude službenik muzeja. Suradnja sa Muzejom je neopodnožna, ali referent bi iz mnogo razloga morao biti u Zavodu. Zavod je pretežno administrativno-operativna ustanova, a njegov referent trebalo bi da bude mobilan, lako pokretljiv. Prisustvo i aktivnost Zavoda moraju se osjećati svuda; on mora intervenirati i brzo i efikasno. Da bi Zavod tako mogao da djeluje, on u organima narodnih vlasti mora imati svoje pomagače. Držim da je u sjedištima narodnih odbora srezova nužno potrebno da Zavod ima jednog sposobnog čovjeka koji bi bio, ako ne samo za spomenike NR, ono, za sve spomenike, referent u savjetu za kulturu i prosvjetu. Osim ovih referenata u narodnim odborima, osjeća se potreba postavljanja stalnih plaćenih čuvara važnijih spomenika, ili grupa spomenika u pojedinim mjestima. U centrima bivših srezova, gdje su danas najčešće centri komuna, bilo bi nužno pronaći barem po jednog čovjeka koji bi uz izvjestan stalan, ili povremen honorar, ali više iz svoje lične pobude, obavljao dužnost neke vrste počasnog konzervatora. Oni bi imali stalnu vezu sa Zavodom, a s druge strane sa narodnim odborom i sa organizacijama Saveza boraca i SSRN. Ako bi se s ovim saradnicima s vremena na vrijeme održavali seminari, oni bi, držim, mogli postati ne samo vrlo dobri informatori službe zaštite, nego bi bili jezgro budućih malih tijela koja bi na sebe mogla da prime i mnogo veće zadatke zaštitne službe. Od njih bi postepeno mogli izrasti neki organi, male uprave ili filijale Zavoda na izvjesnom području.

Osnov svih poslova zaštite je evidencija spomeničnog fonda. To je i najaktuelniji problem službe zaštite naše Republike. Tek kada znamo šta imamo na terenu i u kakvom je to stanju, možemo vršiti klasifikaciju, stvarati listu po važnosti i ugroženosti, stvarati plan rada i preći na konzervatorske zahvate tamo gdje je najpreče. Evidencija se ne može stvoriti preko naći, ona je jedan dug, složen i vrlo ozbiljan posao. Ona obuhvata sve podatke, njeni sastavni dijelovi su kartoteka, fototeka i planoteka. Sve skupa to pretstavlja savremenu javnu instituciju kojom se uspješno mogu da služe naši naučni i javni radnici. Mi u BiH nemamo ni približno takve evidencije. Nešto podataka je dosada sakupio Zavod, izvjesne podatke ima Muzej NR, podatke o nekim novopodignutim skulpturama i spomen-pločama ima Savez boraca, i to je skoro sve. To nije objedinjeno, nema sistema, i kada od toga nešto ustreba, svi se namučimo.

Stvarnoj zaštiti nepokretnih spomenika NR prilazi se različito. Tu nema jedinstvenih metoda, niti ustaljenih principa. Pitanja u vezi s tim su neprodiskutovana. U našoj nauci i praksi prevladuje princip konzervacije. To znači: konzervirati, a ne restaurirati, ili pak — više konzervirati, a manje restaurirati. Rekonstrukcija, takoreći, i ne postoji uopšte. U većini slučajeva tu se radi o

umjetničkim spomenicima i taj princip je opravdan, Ali, u našem slučaju radi se o sasvim drugoj vrsti spomenika. Oni nisu monumentalni, od tvrdog i trajnog materijala, nego od krhkog, pravljani da privremeno posluže svojoj svrsi — oni su prvenstveno dokumenti. Zbog toga se ovdje može otstupiti od konzervatorskih principa; ovdje se može dozvoliti restauracija, pa i rekonstrukcija kad za nju imamo sve potrebne podatke. U Sloveniji, gdje se najviše učinilo u ovome pogledu, najviše se rekonstruiralo. I u Bosni je Manastirski konak u Šekovićima rekonstruiran, dok se u Ostrovcu kod Cazina uglavnom radi na konzervaciji i djelomičnoj restauraciji. Da li ići prvenstveno na rekonstrukciju, ili potrebu čitavog spomenika nadomještati maketama, a primjenjivati više konzervatorski princip, to su pitanja za diskusiju. Hoćemo li pod svaku cijenu insistirati na rekonstrukciji neke partizanske bolnice u i danas nepristupačnom planinskom kraju (u Podgrmeču, napr.), ili ćemo napraviti maketu te bolnice i držati je u Sanskom Mostu ili Bosanskom Novom, a njeno mjesto na terenu samo na zgodan način označiti i obilježiti? Mislim da ne bi trebalo isključivo primjenjivati metod rekonstrukcije, kao ni same konzervacije. Često će nam i druge okolnosti diktirati metod i mi ćemo morati najčešće nastupiti individualno i elastično.

Izvjestan broj nepokretnih spomenika su u privatnom vlasništvu. I na njima se osjeća zub vremena, pa ih treba održavati. A to pretstavlja problem. Ko je dužan da te spomenike održava? U više slučajeva vlasnici su, čim je Zavod zaštitio takav objekt, tražili da ga država opravljaja, da ga održava, otkupi ili da mu za njega dade ili napravi bolji, tvrdi i u gradu, a ne na selu, itd. Bilo je i takvih primjera gdje vlasnik traži pomoć od države, a objekat dobro iskorišćava za lične potrebe. Mislim da bi bilo potrebno propisati obaveze i postupak u ovakvim slučajevima. Vlasnicima se može dozvoliti izvjesno ali ne veliko prepravljajanje spomenika. Ako ga oni koriste, dužni su i da ih popravljaju i održavaju. Može se ovdje dati neka beneficija u vidu oprosta ili smanjenja poreza. Ako je vlasnik siromašan i nema sredstava da spomenik održava, pogotovo ako taj objekat i ne koristi, mislim da je u tom slučaju obavezna briga nadležnog narodnog odbora. Eventualne špekulacije privatnih vlasnika trebalo bi onemogućavati.

Više faktora je zainteresovano pitanjem očuvanja spomenika i više akcija se preduzima sa tim ciljem. Međutim, između njih ne postoji koordinacija koja je nužna da bi se postigao potreban uspjeh. Ne postoji nikakav savezni organ koji bi koordinirao rad po republikama. Samo u izvjesnoj mjeri tu potrebu nadoknađuje Sekcija muzeja NOB pri Upravi Saveza muzejsko-konzervatorskih društava. To nije dovoljno, najprije zato što se ni sam Savez nije dovoljno afirmirao, a drugo što je

sam Savez nije dovoljno afirmirao, a tako ni ta Sekcija koja se, osim toga, skoro isključivo bavila problemima muzeja NOB. Izvjesna koordinacija, i to samo nekih faktora i samo po jednom sektoru — bila je ostvarena preko Komisije za obilježavanje istoriskih mjesta. Druge koordinacije nema. Ona je vrlo slaba i u republičkim relacijama. U Bosni i Hercegovini je više puta davana inicijativa za takvu saradnju, ali se ona nije mogla ostvariti. Tek u zadnje vrijeme formirano je jedno tijelo od predstavnika Saveza boraca, Istoriskog odjeljenja CK SK BiH, Muzeja NR i Zavoda za zaštitu spomenika kulture koje zasada fungira kao savjetodavni organ Zavoda. Ako većina poslova bude koncentrirana u Zavodu, takvo tijelo će imati svoje opravdanje, ali bi ono moglo biti i drugačije, njegova kompetencija bi mogla biti i mnogo veća, kada bi se tu uključili i drugi predstavnici: Državnog arhiva, SSRN, Savjeta za kulturu ili Izvršnog vijeća, tako da ono rješava i sve važnije probleme i koordinira, odnosno reguliše rad svih faktora, uključujući tu i muzeje na terenu Republike. S druge strane, za muzejsko-konzervatorski sektor vrlo važnu ulogu moglo bi da ima muzejsko-konzervatorsko društvo, odnosno njegove odgovarajuće sekcije. U našoj Republici su vidljiva nastojanja u radu tih sekcija. Mislim da je nužno da je u radu republičkog Odbora Saveza boraca uključen i stručnjak Zavoda, kao i to da se neko od konzervatora nalazi u republičkoj Komisiji za obilježavanje istoriskih mjesta iz NOB. Držim da su i međurepublička savjetovanja i konferencije po pitanjima zaštite spomenika NR također nužno potrebna. Moglo bi biti i drugih oblika koordinacije. Nužno je da se taj problem zajednički prouči i da se što prije nadu najpodesniji oblici koordinacije.

Relativno vrlo je velik broj spomenika NR od papira. Zbog osjetljive materije, koja je za vrijeme rata bila izložena kvaru, a koja i sada na mnogim mjestima nije dovoljno osigurana, ovi spomenici propadaju ili im prijete opasnost da propadnu. Signali za takvo stanje su već dati na nekoliko konferencija. Ako se još znade da su i ostali spomenici takvog materijala (stari rukopisi, knjige, arhivalije itd), koji su u znatnom broju već evidentirani i administrativno-pravno zaštićeni od strane Zavoda, u vrlo teškom stanju, onda taj problem — zaštita spomenika od papira izlazi pred nas u pravoj slici. Kako pomoći da takvi spomenici ne propadnu? Potrebni su nam stručnjaci i opremljene radionice za konzervaciju, a mi ih nemamo. Poznato mi je da Centralni državni arhiv u Beogradu zbog svojih sličnih problema obrazuje stručnjake u inostranstvu i osnovni institut za diagnosticiranje, a onda i radionicu za liječenje svojih arhivalija. Zavod Srbije je osposobio jednog stručnjaka u inostranstvu ali samo za jednostavnije konzerviranje bez ulaženja u diagnosticiranje i oformio skromnu radionicu u tu svrhu. I te

skromne aktivnosti su nepovezane. Držim da bi jedan Institut u Jugoslaviji trebalo da se osposobi, ali ne samo za potrebe državnih arhiva nego za sve, a da bi svaka republika morala da ima barem po jednu radionicu za liječenje te vrste spomenika. Zavod BiH je već predlagao nadležnima da se za potrebe naše Republike osposobi stručnjak i da se formira jedna radionica koja može biti pri Zavodu ili pri nekoj drugoj ustanovi. Zasada bi to mogao biti i jedan dobar knjigovezac koji bi najprije naučio što može u našoj zemlji, a onda, eventualno, i u inostranstvu. Rješenje ovoga problema ne bi se smjelo uopšte više odlagati.

Osiguranje finansijskih sredstava za održavanje spomenika NR je također važan problem. Od njegovog rješenja najviše zavisi sva služba zaštite. U skladu s našim opštim razvitkom, a naročito u skladu sa stepenom razvitka narodnih vlasti, kada su mnoge nadležnosti prenesene ili se prenose na narodne odbore i komune, zauzet je i stav da se već sa 1955 godinom sva finansijska sredstva za održavanje spomenika kulture uopšte, a dosljedno tome i spomenika NR, u Bosni i Hercegovini osiguravaju u budžetima narodnih odbora, a da se u budžetu Zavoda ostave samo sredstva koja su potrebna za njegov stručni, studiski i drugi interni rad. To je u principu sasvim pravilno, ali isključivo oslanjanje, barem u ovom prvom periodu, na same narodne odbore, moglo bi dovesti, a već i dovodi u pitanje održavanje znatnog broja spomenika, ako brzo ne preduzmemo sve mjere da se odbori na to pripreme. Pa, i pored toga, po mome mišljenju, trebalo bi se izboriti za obezbjeđenje izvjesnih sredstava iz republičkog centra — za hitne spasavalačke, nepredviđene i delikatne radove, a posebno za one važne, a ugrožene spomenike koji se nalaze na teritoriju odbora koji nemaju dovoljno vlastitih prihoda. Iskustvo nam već to diktira. Da li, na kraju, ostaje inicijativa i isključivo pravo narodnih odbora, da li će se pokrenuti organizacija opravke jednog, ovog ili onog spomenika, ili Zavod, iako nema svojih budžetskih sredstava, također tu ima ingerenciju i kako mu tu ingerenciju osigurati? Ja mislim da bi ovakva praksa trebalo da bude: Zavod neka podnese prijedlog Izvršnom vijeću šta, kako i za koju sumu bi trebalo opraviti ove ili one spomenike, a istodobno i odnosnim narodnim odborima da predloži to u odnosu na spomenike koji se nalaze na terenu toga narodnog odbora. Ali, da to ne ostane samo na prijedlogu — na apelu, mislim da su nužni propisi o obavezama odbora u tome pogledu.

Već duže vremena osjećam potrebu da pokrenem diskusiju o dva pitanja, koja se skoro nigdje ne spominju, a koja su, po mome mišljenju, toliko važna i složena da pretstavljaju ozbiljan problem. Za jedno je vezana aktuelna Međunarodna konvencija o zaštiti spomenika u slučaju rata, a drugo se odnosi na spomenike NR koji se nalaze u tuđini.

Inicijativom naše zemlje u UNESCO, organu UN, izrađen je projekat Deklaracije i Konvencije o zaštiti kulturnih dobara u slučaju rata. Članice Organizacije UN koje su potpisale Deklaraciju prisustvovala su u maju 1954 godine Konferenciji u Hagu koja je usvojila konačan tekst Konvencije. U delegaciji FNRJ učestvovao je, pored političkih predstavnika, dr. Cvito Fisković, direktor Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju. Tu Konvenciju ratificiralo je naše X zasjedanje Savezne narodne skupštine. Sve zemlje — potpisnice Konvencije — primile su, pored ostaloga, i obavezu da obavijeste svoje građanstvo o tome i da još u miru izvrše sve pripreme za zaštitu kulturnih dobara u slučaju rata. Među ta dobra spadaju i spomenici NR. Pripreme za takvu zaštitu predstavljaju vrlo obimne i studiske poslove, koji traže koordinaciju nekoliko zainteresovanih faktora. Iako su u BiH i prije ove Konvencije vršene izvjesne mjere predostrožnosti za čuvanje kulturnih dobara, mislim da one i otsada traže mnogo poslova i koordinacije. Uloga konzervatora je ovdje vrlo odgovorna.

U nekim zemljama među pokretima otpora i u raznim drugim vidovima bilo je aktivnosti naših građana i iseljenika. Osim toga, fašisti su odvodili zarobljene partizane i čestite građane iz naše zemlje, zatvarali ih u koncentracione logore, mučili ih i ubijali na najsvirepije načine. Mnogi naši građani u tuđini su na razne načine sudjelovali u Narodnooslobodilačkom pokretu naše zemlje. O svemu tome ima dosta dokumenata - pokretnih i nepokretnih spomenika (pisanog materijala, fotografija, zgrada, groblja itd.) koje bismo morali evidentirati i na neki način zaštititi, jer oni, povezani sa spomenicima u zemlji, imaju pravu vrijednost i znače neosporno vrijednu cjelinu. Služba zaštite naše Republike bi morala imati i evidenciju ovakvih spomenika.

Na kraju, htio bih da istaknem još jedan veoma važan problem od koga uveliko ovisi uspjeh zaštite spomenika NR. To je problem pravnih propisa. Iako postoji Opšti, a postoje i republički zakoni o zaštiti spomenika kulture, čije odredbe protežemo i na spomenike NR, tretirajući ih istoriskim spomenicima, ne možemo biti s odredbama

tih zakona zadovoljni, jer ne regulišu svu materiju, neprecizne su, s obzirom na naš brži razvitak već su neaktuelne, pa se osjeća potreba njihovog noveliranja. Zakoni su doneseni dosta davno (1945—1947 godine), kada je administracija imala sasvim drugačiju ulogu. U tim zakonima mnoga pitanja nisu dovoljno precizirana (a pitanja spomenika NR, napr., nisu uopšte ni spomenuta). Veliki je nedostatak i u tome što nisu jasno izražena zaduženja narodnih odbora. Stvar je postavljena tako da se glavni i skoro jedini poslovi očekuju od Zavoda za zaštitu spomenika kulture. To je, vjerovatno, u svoje vrijeme bilo i opravdano, ali je naš razvoj prevazišao te postavke Zakona. S druge strane, velike teškoće su postojale baš u tome što narodni odbori nisu bili u većoj mjeri obavezni da vode brigu o svojim istoriskim spomenicima.

Zbog svega ovoga smatram da se već ozbiljno postavlja pitanje novih zakonskih propisa o spomenicima kulture. Konzervatori su već preduzeli akciju oko izrade prednacrtu opšteg zakona, ali to ide prilično sporo. Međutim, postavlja se pitanje: Da li da se ostane pri jedinstvenom zakonu za sve spomenike kulture, ili da se predloži donošenje posebnog zakona o zaštiti spomenika NR? Da je zakonodavac već uočio nedostatke propisa koji bi se odnosili na spomenike NR, vidi se po tome što je donio poseban Zakon o partizanskim grobljima. S obzirom da se ovdje radi o brojnim spomenicima posebne vrste, o spomenicima Revolucije naših naroda, čiji smo mi savremenici, o odabiranju i čuvanju njihovom, skoro bi imao opravdanje zahtjev za posebnim zakonom. Međutim, ovdje imam na umu onu pojavu tretiranja Narodne revolucije odvojeno od istorije naših naroda, pa zato se ne bih zalagao za poseban zakon. Čini mi se da bi dva zakona, jedan o zaštiti istoriskih, umjetničkih i drugih spomenika, općenito spomenika kulture koji pripadaju vremenu do 1919 godine i drugi, koji bi se odnosio samo na spomenike naše novije istorije, dakle samo na razdoblje od 1919 godine do danas, donekle išli u prilog ranije spomenutog pogrešnog tretiranja NR.

NEŠTO O PROGRAMU RADA

Iz onoga što sam dosada izložio mogu se lako izvući najpreči zadaci na području zaštite spomenika NR u Bosni i Hercegovini. Nužno je da se najprije riješe oni osnovni problemi koji uslovljavaju svaki dalji rad. Odmah iza toga dolaze ostali raznovrsni zadaci, po prioritetu. Njih bi trebalo planirati na kraći i duži vremenski period. Takav, bliži i dalji plan, razumije se, pretpostavlja jasnu situaciju mnogih elemenata: podjele poslova, osiguranja materijalnih sredstava, raspolaganja ka-

drovima, itd. On će, prije svega, biti odraz našeg uvida u stvarno stanje spomeničkog fonda i našeg odnosa prema tome istoriskom blagu. Zato, program našeg rada mora biti brižljivo sastavljen i prodiskutovan. Ovdje bih htio da ukažem na neke od tih važnijih zadataka.

Dogovorom svih pozvanih i zainteresovanih faktora trebalo bi što prije doći do barem približno jednakih gledišta o definiciji, vremenskom razdoblju, a i o nazivu spomenika. Kada se u to-

me postigne izjednačenje, to će značiti znatnu olakšicu za rješenje drugih problema.

Podjela poslova i fiksiranje nadležnosti, što znači podjela zadataka i odgovornosti za te zadatke, jest jedan od problema koji se mora odmah riješiti. Kako sam već ranije rekao, ja u svemu ovome vidim najveći i najodgovorniji zadatak Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Zavod treba da vrši evidenciju i nepokretnih i pokretnih spomenika NR, da obavlja sve poslove oko administrativno-pravne zaštite tih spomenika, da vodi brigu o čuvanju spomenika, da ocjenjuje koje spomenike treba konzervirati, odnosno restaurirati ili rekonstruirati, da propisuje metode tih radova i da te radove stručno nadzire. Narodni odbori vode neposrednu brigu o čuvanju spomenika i, na vlastitu inicijativu ili na prijedlog Zavoda, u svojim društvenim planovima i budžetima predviđaju i osiguravaju potrebna materijalna sredstva za opravke na spomenicima svoga teritorija. Specijalna obaveza narodnih odbora, po posebnom Zakonu, odnosi se na partizanska groblja. Muzeji, pored svojih redovnih zadataka na prikupljanju, čuvanju, proučavanju i izlaganju pokretnog spomeničnog materijala, pomažu Zavodu u evidenciji i neposrednoj brizi oko čuvanja nepokretnih spomenika na terenu i pokretnih koji se ne nalaze u muzejskim zbirkama. Zajedno sa Savezom boraca oni organizuju sav rad oko prikupljanja podataka od učesnika NOB, o važnijim i karakterističnim događajima — oko takozvanih partizanskih kronika ili memoara. Organizacije Saveza boraca NOR, pored kronika, vode brigu oko obilježavanja važnijih istorijskih mjesta, oko podizanja novih figuralnih i arhitektonskih spomenika u čast NOR, ukazuju pomoć organima zaštite oko evidencije spomenika i daju inicijativu za druge raznovrsne akcije u vezi sa zaštitom spomenika NR. Ovako zamišljena podjela rada ne smije biti nikakva kruta šema, jer se poslovi dodiruju, dopunjuju i prepliću.

Uspjeh u poslovima biće obezbijeđen jedino ako se ovi poslovi koordiniraju. U tu svrhu je potrebno da se postojeći koordinacioni organ, komisija, upotpuni i da mu se odredi status. Najbolje je ako bi to bila stalna komisija pri Savjetu za kulturu, koja bi, pored koordiniranja, regulisala rad svih zainteresovanih faktora kao državnih ustanova.

Vrlo brzo se moramo izboriti za izmjenu postojećeg Zakona o zaštiti spomenika kulture i za posebne odredbe u tome novom Zakonu koje će jasno istaknuti spomenike NR, potrebu njihovog čuvanja i zadatke ustanova i organa u vezi s tim.

Paralelno sa rješavanjem ovih pitanja, odmah moramo pristupiti organizovanom evidentiranju cjelokupnog spomeničnog fonda, izdvajanju iz tog fonda spomenika koji su za specijalnu zaštitu, koji su nesumnjivo vrlo važni, a nalaze se u vrlo teškom stanju, zatim osiguranju potrebnih materi-

jalnih sredstava za njihovo opravljavanje i pristupanju stručnim zahvatima na njima.

Kod evidencije će korisno poslužiti već prikupljeni podaci iz većine bivših srezova. Ove će trebati znatno ispraviti, popuniti i srediti. Nužno je da se barem najopštije popisu spomenici i u onim srezovima odakle Zavod sve dosada nije uspio da dobije podatke. Najbolje bi bilo da se iz svih novoformiranih srezova i komuna, putem naročito štampanog jednoobraznog anketnog lista — formulara — sa jasnim pitanjima organizuje prikupljanje i dostavljanje podataka. Svaki spomenik bi morao da ima svoj poseban karton sa podacima, svoje fotosnimke, a i tehničke snimke. U neke krajeve sigurno ćemo morati slati ekipe za sakupljanje podataka, a predviđam i dosta poslova oko stvaranja fototeke. Pored prikupljanja podataka sa terena, moraće se podaci sabirati i iz literature i arhivske građe. Za takvu evidencija predviđam najmanje dvije godine sistematskog i intenzivnog rada. Uz spomenute podatke oko evidencije nužno će se odmah pojaviti potreba stvaranja topografskih pregleda, topografskih karata ove vrste spomenika. To je također vrlo ozbiljan i dug, ali i vrlo koristan posao. Tome poslu još nije nijedna republika ozbiljno pristupila. Slovenija je izradila topografske znakove za sve vrste spomenika i sada namjerava da pristupi stvaranju karata za manja područja. I mi u Bosni i Hercegovini moramo razmisliti o upotrebi znakova i simbola. Možda bi se slovenački simboli, zato što su dobro odabrani, a i zbog praktičnosti, mogli koristiti kao jedinstveni u čitavoj Jugoslaviji?

Na temelju dosada primljenih podataka, moguće je početi sa klasifikacijom spomenika po vrstama, njihovoj važnosti i ugroženosti. Već sada se jasno ističu najhitniji poslovi oko zaštite spomenika.

Među te najhitnije poslove svakako spadaju oni koji se odnose na zaštitu pokretnih spomenika. Ovdje mislim u prvom redu na raznovrsne spomenike koji su u svoje vrijeme raznim akcijama prikupljeni i koji se nalaze na mnogo mjesta, po kancelarijama, u ormarima i ladicama, po kućama, u raznim organizacijama i ustanovama, pohranjeni poslije neke izložbe ili predviđeni za izložbu, možda i neevidentirani ili sasvim zaboravljeni, a koji se oštećuju ili koji su ozbiljno ugroženi. Nadam se da kod nas nema tako drastičnih primjera nebrige za takav materijal kao što je, na pr., onaj u Zagrebu, gdje je jedna organizacija Saveza boraca izgubila nešto preko 4.000 primjeraka raznog dokumentarnog materijala, ali bi, mislim, bilo nužno potrebno da se obavi pregled svih mjesta gdje ima dokumenata, ili gdje bi ih moglo biti, da se ima uvid u stanje toga fonda kako bi se onda moglo odlučiti gdje i kako dalje čuvati taj materijal.

Isto tako pretstoji hitan zadatak koji se odnosi na sprečavanje uništenja vrijednih pokretnih spomenika, naročito onih od metala, koji se prodaju preduzeću »Otpad« i koji kao staro željezo završavaju u ljevaonicama. Nerazumijevanjem, nebrigom ili špekulacijom nekih građana, pa i organa i ustanova, koji bi po svom zadatku morali da sprečavaju štetni odnos prema izrazitim dokumentima NOR, u našoj Republici je već uništeno dosta vrlo vrijednog materijala. Dosta je samo da se ovo napomene: Preduzeće »Otpad« iz Foče otkupilo je i prodalo Livnici u Zenici 3 brdska topa I proleterske divizije koji su nađeni u Tjentištu i koji predstavljaju rijetko vrijedne spomenike. Takvih primjera je bilo više. Organi unutrašnjih poslova, Narodna milicija i drugi bi morali strogo paziti da se ovakva praksa onemogućí. I odgovorni rukovodioci »Otpada« i livnica morali bi se sasvim drugačije odnositi kada se radi o ovakvim predmetima, koji dođu do njih. Skladišta bi se morala češće kontrolisati, a slučajeve namjerne nebrige i uništavanja ovoga blaga trebalo bi najstrožije kažnjavati. Paralelno s ovim služba zaštite i drugi zainteresovani trebalo bi da što prije stvore popise svih takvih spomenika i da se pobrinu da se ovi spomenici pohrane na mjesta gdje će biti čuvani.

Od građevinskih objekata koji su vezani za značajne događaje iz NOB, koji nisu uništeni nego se još i danas, barem djelomično, drže, ali su trošni i ugroženi, mislim da bi trebalo konsolidovati, konzervirati i restaurirati ove: 1. — Stari grad i dvorac u Ostrošcu kod Cazina, gdje je boravio Vrhovni štab i drug Tito, a na čemu su radovi već počeli. Ovaj objekat može imati vrlo korisnu savremenu namjenu. Nužno je da se najprije riješi pitanje njegove namjene, a onda da se pristupi izradi definitivnih projekata konzervacije i restauracije. 2. — U bivšoj zgradi pravoslavne crkve u Kladaši ustaše su na najsvirepiji način poubijali i poklali 1500 nevinih ljudi. Od te zgrade i danas stoje krvlju poprskani zidovi. Bilo bi potrebno da se zgrada popravi i preuredi za spomenik koji će podsjećati na ovaj svirepi događaj. 3. — U maloj i trošnoj kući Muje Muštovića, u ulici Gojka Vukovića, u Mostaru aktivno je radila partizanska štamparija za vrijeme čitavog rata i tako je odigrala neobično važnu ulogu u učešću Mostara i Hercegovine u NOR. Kuća se danas jedva održava, a štampariju je neka jedinica prilikom oslobođenja Mostara negdje prenijela. Nužno je da se kuća opravi, a štamparija pronađe i konzervira. 4. — Titova pećina i Titova vila u Drvaru, dva objekta koja znače prvorazredne spomenike iz NOR, čekaju na dalje opravke i uređenje.

Mnogi građevinski objekti su za vrijeme rata ili kasnije uništeni, ali o njima postoje podaci, a i danas ima ljudi koji dobro znaju kako su oni izgledali. Među takvim značajnim objektima na-

laze se one poznate dvije barake u Jajcu, kod katakombi, u kojima je bila trpezarija Vrhovnog štaba i u kojima je maršal Tito primao delegacije. Njih bi trebalo rekonstruirati ili barem napraviti njihove makete. U važnije spomenike spadaju i bolnice, naročito one veće, centralne, kao i uopšte veće sanitetske ustanove, koje su odreda već porušene. Teško je predložiti čemu treba dati prednost. Možda bi, ipak, najprije trebalo obnoviti bolnicu u Klekovači, koja je bila najveći objekat te vrste u NOB, zatim onu u Trnavi pod Majevicom, kao jednu od najvećih i najbolje organizovanih u Bosni, ili Centralnu bolnicu Vrhovnog štaba u Drinićima sa kapacitetom od 700 postelja. On sanitetskih ustanova veoma značajno mjesto zauzima i Invalidski dom u Dušici Palanci, prva ustanova te vrste u NOB, pri kojoj je kasnije formiran i prvi centar za rehabilitaciju invalida. Držim da je krajnje vrijeme da pristupimo obnovi ovih prvorazrednih spomenika, dok još možemo prikupiti podatke za njihovu obnovu.

Baze, skloništa i uopšte naselja u zabačenim i sklonjenim mjestima predstavljaju važne spomenike iz NOR. Mislim da je Partizansko naselje kod Vitlovske, u Kozari, najzanimljiviji spomenik te vrste. Ovo naselje je izgrađeno po sistemu baraka i imalo je u svom sastavu štab, bolnicu, magacine, bunkere i druge objekte. Naselje je imalo i svoje električno osvjetljenje. Ostaci zgrada se i danas mogu primijetiti, a i danas žive ljudi koji su kao majstori podizali ovo naselje. Držim da je potrebno, barem djelomično, obnoviti ovo naselje.

I radionice za izradu i opravke oružja predstavljaju jedinstvene i značajne dokumente naše Oslobođilačke borbe. Njih je bilo više i u svim krajevima BiH. Po svom kapacitetu, po opremi i izradi originalnog oružja ističu se radionice u Drvaru, Drinićima, u Međugorju kod Rastićeve, Brodu kod Foče, kao i ona u Osječenici, kod Bosanskog Petrovca, u kojoj se jedino pravio barut. Svakako bi trebalo što prije razmisliti, i neku od ovih radionica što prije obnoviti.

Od većih i važnijih partizanskih groblja, koja se nalaze u tako rđavom stanju da nam to nikako ne služi na čast, prije svega nužno je da pristupimo uređenju groblja u Garavici, kod Bihaća, gdje je poubijano 8500 fašističkih žrtava; zatim groblja uz Centralnu bolnicu Vrhovnog štaba u Grmeču, koje se još jedva primjećuje, gdje je pokopano preko 500 boraca NOV; te groblja — jame u Zavolju, kod Bihaća, gdje je ubijeno 850 ljudi.

Ima i mnogo drugih i drugačijih vrsta spomenika koje nije moguće ovdje u ovom momentu razmatrati. Za mnoge još nemamo podataka, a možda su i važniji i ugroženiji od ovih koje sam naveo.

Pri ovim poslovima trebalo bi se pridržavati nekih osnovnih principa. Te principe bismo morali utvrditi. Na pr., mislim da ne smijemo ići na rekonstrukciju ako za nju nemamo sve potrebne podatke. Pa i u tome slučaju možda ćemo se prije odlučiti samo na markiranje i izradu maketa, a teže na potpunu obnovu, naročito tamo gdje je objekat daleko i gdje je težak pristup. Groblja ne bi trebalo mnogo premještati. Nastojati da se što manje mijenja izgled mjesta i neposredne okoline gdje se odigrao važniji događaj, gdje su bile bolnice, baze ili slično. Kod restauriranja ili re-

konstruiranja nastojati da se upotrebljava isti građevinski materijal i da se objekat ne ističe kao nov, nego da postignemo dojam staroga. Budući da se drveni materijal, od koga su najčešće naši spomenici građeni, brzo kvari, trebalo bi taj materijal odmah konzervirati da duže traje. Kada se radi o obnovi unutrašnjosti nekog objekta, nužno je strogo voditi računa da ti enterijeri budu vjerni starim i da namještaj i svi pokretni predmeti budu postavljeni onako kako su i nekada bili.

*

Iz svega što sam u ovome članku izložio vidi se kako je problematika zaštite spomenika NR u Bosni i Hercegovni važna i obimna i kako zadaci zaštite traže dosta solidno organizovanih i sistematskih aktivnosti svih zainteresovanih faktora. Mislim da postoji spremnost da pristupimo rješavanju svih osnovnih pitanja i odlučnost da se čitav naš odnos prema spomenicima naše novije istorije znatno izmijeni. Isto tako, mislim da danas već postoje mnogo povoljniji objektivni

uslovi za zaista stvarnu i efikasnu zaštitu ovih istoriskih spomenika. Čini mi se da se već sada više radi o inicijativi, koordinaciji i dobroj organizaciji poslova, nego o drugim teže rješivim pitanjima koja su dosada dominirala.

Uvjeren sam da već nastaje vrijeme pravog, pravilnog i korisnog odnosa prema spomenicima najslavnijeg perioda naših naroda, upravo onakvog kakav odnos to oni po svojoj velikoj vrijednosti i zaslužuju.